

Paizs Melinda Adrienn

Pro Bono, társadalmi felelősségvállalás, vagy önkéntes munka? – Gondolatok a jogi segítségről

Bevezetés

A téma aktualitását az adja, hogy a társadalmi egyenlőtlenség egyre szembetűnőbb jeleivel találkozhatunk világszerte, a civil jótékonyosság pedig ezzel párhuzamosabban egyre nélkülözhetetlenebb az élet sok területén. Beszélhetünk anyagi értelemben vett egyenlőtlenségről, de a kulturális tőkében és az infrastrukturális ellátottságban is egyre nagyobb szakadék tátong a felső és az alsó osztályok között. A probléma sokrétűsége miatt, arra csak sokféle tevékenységgel tud érdemben reagálni a civil társadalom; a számos egyéb civil megmozdulás mellett az ügyvédség is reagál a jelentkező igényre.

A civil jótékonyosság egyik formája a pro bono ('közjóért') munka is, ami egy olyan önkéntes munkát takar, amit szakemberek végeznek, speciális képességeiknek megfelelő szolgáltatásokat vállalnak önkéntes alapon, fizetség nélkül, olyanoknak segítve, akik máskülönben anyagilag nem engedhetnék meg maguknak az adott szolgáltatást.

Lévén egy közjóért végzett tevékenységről van szó, amit a foglalkozásuk felhasználásával végeznek, a hivatástudat vizsgálatát sem hagyhatjuk ki, hiszen a hivatástudat és az önkéntesen, ingyen vállalt munka motivációja szorosan összefügg egymással. Ugyani, csak, hogy egy konkrét példát nézzünk, a strukturalista szemlélet a hivatások végzőit foglalkozási rétegnek tekinti, amelynek tagjai olyan feladatokat látnak el, amelyek a társadalmi és a közjó érdekében nélkülözhetetlenek.¹

Az elmúlt 10 – 15 évben a jogi pro bono mozgalmak is egyre jobban előtérbe kerültek Európában és Magyarországon is. Így például számos brit ügyvédi iroda és jogi iskola ünnepli 2002 óta a Pro Bono hetet, amely célja a pro bono szolgáltatások felajánlásának az ösztönzése. A Law Works, mint nemzetközi karitatív szervezet solicitorokkal és joghallgatókkal dolgozik együtt, ösztönözve és támogatva a pro bono tevékenységeket. A PILnet (Global Network for Public Interest Law) Alapítvány² kezdeményezése 2006-ban indult hazánkban, és a Magyar Ügyvédi Kamarával összefogva, már 2011 óta minden évben kiosztja az Év Pro Bono Ügyvédje és az Év Pro Bono Ügyvédi Irodája díjakat is. Az elismeréseket társadalmi szerepvállalásukkal, hátrányos helyzetűek, civil szervezetek, stb. térítési díj nélküli segítségével lehet kiérdemelni. Pusztán ennek a díjnak és az alapítványnak a léte is azt feltételezi, hogy az ügyvédek társadalmilag igen aktívak.

2019-ben a Budapesti Ügyvédi Kamara szervezett egy pro bono hetet is, ahol több százan kaptak jogi segítséget. Az pedig, hogy Budapesten annyira sikeres volt a kezdeményezés, hogy a vidéki nagyvárosokra is ki akarják terjeszteni annak megszervezését, csak alátámasztja ennek a kérdésnek az aktualitását. Szintén az aktivitás erősödésére utalnak az olyan, aktívan működő szervezetek is, mint a Társaság a Szabadságjogokért, a Helsinki Bizottság, a Jogriporter Alapítvány, vagy a Szegeti Tudományegyetem Jogi karának gondozásában működő Jogklinika.

A Pro Bono és ahhoz kapcsolódó fogalmak tisztázása nélkül nem különíthetjük el minden bizonyossággal azt, hogy mi számít pontosan pro bono jogi munkának és mi nem. Felmerülhet például a kérdés, hogy az ismerősöknek, barátoknak nyújtott ingyenes segítség is annak számít? Vagy csak a rászorulóknak tett szolgálatot vehetjük pro bononak? Az

¹ Gócza, 2016: 151.

² Az alapítvány tagjai internetes portáljukon (a probonougyved.hu – n) segítenek civil szervezeteknek pro bono alapon ügyvédet találni a problémájuk megoldására.

ügyvédek maguk - Utasi Ágnes adatai alapján³ - az ismerősöknek, családtagoknak való segítséget is ennek tekintik, de csak esetenként, nem mindenkire igaz ez. Amennyiben azonban a 'közjó'-ból indulunk ki, ez egyértelműen nem a pro bono kategóriájába esik, inkább egy szívesség, ami reciprocitáson, vagy az összetartozásuk tudatán alapul.

Jelen dolgozatban, a disszertációm felvezetéseként szeretném a pro bono tevékenység fogalmát és elméleti kereteit körbejárni. Tehát a célom a fogalom konceptualizálása és kontextusba helyezése, és a megválaszolendő kérdések felvázolása. Nem célom azonban egyelőre ezekre az új kérdésekre válaszolni, a mértéket felderíteni, ezek a feladatok a kutatás későbbi szakaszában következnek majd.

A következő áttekintésben az önkéntesség vonatkozásában a magyar fiatalok civilszervezeti, önkéntes aktivitásába nyújtok rövid bepillantást Magyar Ifjúság 2016-os adatbázisa alapján, aminek mintáját 15-29 évesek körében vették fel. Ehhez először az önkéntesség szakirodalmát mutatom be röviden, majd azt, hogy milyen civil szervezetekhez kapcsolódnak, milyen szervezeti tagságuk van a fiataloknak, illetve ezt megvizsgálom néhány háttérváltozó vonatkozásában is. Ezt követően szó lesz a társadalmi felelősségvállalásról a CRS vonatkozásában, majd kitérek különböző szakmák pro bono tevékenységeire, a jogklinikák munkájára, illetve specifikusan az ügyvédi pro bonora is.

Önkéntesség

Az önkéntességnek számos meghatározása létezik; több definíciója fellelhető a magyar és a nemzetközi irodalomban egyaránt. Az ezekben használt különböző terminológiában három állandó motívum mindig megjelent. Ezek: a tevékenység önkéntes jellege, az, hogy mások hasznára irányul a tevékenység, illetve az, hogy azt nem elsősorban anyagi haszonszerzésért végzik.⁴ Más meghatározások ezt a hármast kiegészítik azzal, hogy az önkéntes tevékenység általában egy szervezeten belül, annak keretében zajlik.⁵ Az önkéntes lehet különböző belső és külső motivációk által egyaránt vezérelve. Befolyásolja motivációit a vallásossága, a szociális háló, ami körbeveszi és a politikai aktivitása. Az altruizmus, a szolidaritás, a segíteni akarás a kölcsönösség és a méltányosság határozza meg munkáját; viszont létezik új fajtája is az önkéntességnek, ami cselekvésorientált, a cselekvés célja a szabadidő hasznos eltöltése.⁶ Itt már racionálisabb motivációk⁷ is fellelhetőek az önkénteseknél, amik ettől függetlenül nem feltétlen önzőek.⁸

Fényes Hajnalka és Kiss Gabriella az egyéni motiváció két nagy típusát különíti el: tradicionális/közösségi és modern. Az előbbi jellemzően altruisztikus, ahol a segítségnyújtás a fontos, a közösség előremozdítása. Az utóbbira, az új fajta motivációra viszont az jellemző, hogy individualisztikusabb, az egyén inspiráló dolgokat, kalandokat, új lehetőségeket és kapcsolatokat keres.⁹ Mások feltételezik kevert motivációk létét is.¹⁰

Az önkéntességnek lehet gazdasági, társadalmi – közösségi, szociálpszichológiai és politikai funkciója is. Utóbbira példa a társadalmi nyilvánosság és a demokrácia gyakorlása.¹¹

³ Utasi Ágnes, az Ügyvédek a gyorsuló időben (Belvedere, Szeged, 2015) című kötetéhez készült kérdőíves adatfelvételének adatbázisából készült saját statisztikai elemzésem alapján.

⁴ Czike – Bartal, 2004: p.16

⁵ Fényes, 2012

⁶ Fényes-Kiss, 2011: p.9-10

⁷ Jellemzően a fiatalok tartoznak ide, motivációjuk sokkal individualisztikusabb, kevésbé jellemző az altruizmus.

⁸ Fényes, 2011: 153.

⁹ Fényes – Kiss, 2011: p.42

¹⁰ Czike – Bartal, 2004: p.11

¹¹ Fényes – Kiss, 2001.

Az egyén számára az önkéntesség sokféle haszonnal járhat. Biztosíthat egzisztenciális és mentális stabilitást, jelenthet számára önmegvalósítást, önkifejezést, vagy akár jutalmat, szórakozást. Fejlődhet általa a személyisége is. Lehet rekreációs jellege és akár közvetett anyagi megtérülés is előfordulhat. Ennek révén formálisan és informálisan tanulhat.¹² Az újfajta önkéntességnek fontos eleme, hogy elérhetővé tesz olyan tudást, ami az oktatási rendszer keretében nem szerezhető meg.¹³ A társadalom számára az önkéntes tevékenységek haszna a vállalt feladat mibenlététől függ. A fiatalok például tanulhatnak felelősségvállalást, problémamegoldást. Az önkéntesség segítheti a munkaerőpiacról kiesettek reintegrálását azáltal, hogy nem válnak passzívvá. A nyugdíjasok megnövekedett szabadidejüket tölthetik el hasznosan.¹⁴

A Kiss – Fényes szerzőpár különböző szempontokat használ az önkéntesség jellemzésére. Az önkéntesség lehet, nonprofit, vagy for profit, egyéni, vagy csoportos, belföldi, vagy külföldi, globális, vagy lokális, formális, vagy informális, nem foglalkozáshoz kapcsolódó,¹⁵ és olyan, ami foglalkozáshoz kapcsolódik.¹⁶

A nonprofit szervezetekben az önkéntes jelleg mindig jelen van. A megszerzett nyereséget¹⁷ mindig visszaforgatják az alaptevékenységükbe. A magánszektor részei, az állami intézményektől függetlenül; itt kormányzati tisztviselők nem kaphatnak meghatározó szerepet. Saját szabályaik alapján történik a belső irányításuk, intézményesülten működnek.¹⁸ Gyakran előfordul az, hogy a nonprofit szervezetek hiánypótló szerepet is betöltenek, társadalmi problémákra reagálnak, vagy kitöltenek egy olyan hézagot, amire a hivatalos, állami szerveknek nincsen kapacitásuk, vagy nem akarnak ellátni, ilyen módon szolgáltatói feladatokat is elláthatnak társadalmi szükségletek kielégítésében.¹⁹

A formális és az informális szervezetek különbsége a jogi státuszukban ragadható meg. Míg a formálisan működő szervezet bejegyzésre kerül, addig az informális csoportot csak a tagok kapcsolata köti össze. A formális nonprofit civilszervezetek irodalma bőséges, nemzetközi és magyar vonatkozásban is, az informális keretek között önkéntes tevékenységet végző egyénekről és csoportokról azonban sokkal kevesebb kutatást lehet találni. Magyarországon 1995-ben készült először önkéntesekkel kapcsolatos felmérés, akkor a szervezeti keretek között tevékenykedő önkénteseket és a szervezethez nem kötődőeket is megkérdezték. Azóta a formális szervezetekről rendszeresen készülnek kutatások, ám az informális csoportokról, az és az „önálló” önkéntesekről nem.²⁰

A civil szervezetek bevételei évről évre növekvő tendenciát mutatnak, ami szintén alátámasztja a szektor térnyerését. Az állami forrásokból származó forrásaik aránya is nőtt 2019-ben, a szektor éves bevételének 45%-a származott állami vagy önkormányzati forrásokból. A KSH adatai alapján, ugyan ebben az évben mindegy 61 ezer civil és egyéb nonprofit szervezet működött. Az alapítványok tevékenységének 33%-a oktatáshoz, 16%-a szociális ellátáshoz és 15%-a a kultúrához kötődött. A társas nonprofit szervezetek 21%-a

¹² Fényes – Kiss, 2011: p.39-70.

¹³ Czike – Bartal, 2004: p.23.

¹⁴ Czike – Bartal, 2004: p.24.

¹⁵ A nem foglalkozási önkéntes tevékenység a korábban már leírt önkéntesség definíciójával jellemezhető, ellenben a foglalkozási önkéntes munka alatt azt kell érteni, mikor valaki a fő állását egy civil szervezetnél végzi, tőlük kapja a fizetését. (Dobossy, Virágh, Vukovich, Domonkos, Mahler, 2006: p.12-14.)

¹⁶ Fényes – Kiss, 2011: p.42.

¹⁷ Például egy általuk szervezett rendezvény hasznát.

¹⁸ Bocz, 1999: p.640.

¹⁹ Bocz, 1999.: p.641.

²⁰ Czike, 2001: p.27.

foglalkozott szabadidős tevékenységgel, 32%-a volt sportegyesület és 16%-a volt kulturális.²¹ Ezek a számok nagyjából összhangban vannak azzal, amit alább láthatunk az első táblázatban. A fiatalok is nagyobb arányban kapcsolódnak szabadidős-, sport-, vagy jótékonyági/szociális problémákkal foglalkozó szervezetekhez, mint másokhoz, pl. közéleti témájúakhoz.

Önkéntesség a magyar ifjúság körében

százalék	1. táblázat: Kapcsolódott e ön....? (Magyar Ifjúság, saját szerkesztés)
8,6	diák vagy hallgatói szervezethez
5,3	kulturális, hagyományőrző, művészeti csoporthoz, szervezethez
10,7	sportklubhoz vagy sportegyesülethez
4,1	környezetvédelmi, természetvédelmi, állatvédő szervezethez
2,4	szociális, lelki problémákkal foglalkozó szervezethez
3,4	jótékonyossággal foglalkozó szervezethez
2,2	egyházi szervezethez, vallási közösséghez (nem gyülekezet!)
0,9	emberjogi vagy békemozgalomhoz, szervezethez
1,8	szakszervezethez
2	szakmai, tudományos egyesülethez, szervezethez
1,4	helyi, lokális ügyekkel foglalkozó szervezethez
0,9	politikai párthoz
1,4	politikai ifjúsági szervezethez
1	közéleti kérdésekkel foglalkozó egyéb szervezethez
0,8	határon túli vagy határon túliakkal foglalkozó szervezethez
5,2	bármilyen lazább közösség, mozgalom, csoporthoz (pl. zenekar, hobbi csoportok, filmklub, stb.)

Az 1. táblázatból azt láthatjuk, vastagon kiemelve, hogy a fiatalok közül a legtöbben szabadidős, kulturális szervezeteknek voltak tagjai. A szociális vonatkozású szervezetek közepesen teljesítettek, a politikai vonatkozásúak pedig alul. 2025 válaszadóból 401 mondta, hogy van lehetősége civilszervezeteknél hallatni a hangját, 173 utcai tiltakozáson, viszont lakossági fórumon 630, képviselő, polgármesteri fogadóórán pedig 577.

Ha a fenti kérdéssel kapcsolatban, tehát, hogy milyen szervezetekhez kapcsolódnak a fiatalok, vizsgáljuk a háttérváltozókat, azt láthatjuk, hogy az életkori kategóriák csak a diák, vagy hallgatói szervezetek esetében számítanak releváns tényezőnek. Egy más kérdés esetében sincs életkori kategóriák tekintetében szignifikáns különbség. Településméret szempontjából minden kérdés esetében szignifikáns a különbség. Az emberi jog, vagy békemozgalom, szervezethez való tartozás, illetve a környezetvédelmi, természetvédelmi, állatvédő szervezethez való tartozás volt az, ami a fővárosban fordult elő legnagyobb százalékos arányban. Az iskolai végzettség a politikai párthoz, politikai ifjúsági szervezethez, közéleti kérdésekkel foglalkozó egyéb szervezethez, határon túli vagy határontúliakkal foglalkozó szervezethez, emberi jogi/békemozgalomhoz, szociális, lelki problémákkal foglalkozó szervezethez való csatlakozásban nincs szignifikáns hatással, minden más esetben a magasabb iskolai végzettség bír szignifikánsan kedvező hatással a csatlakozáshoz. Főkomponens

²¹ Statisztikai Tükör, 2021.

elemzéskor²² viszont nem alakulnak ki közöttük csoportok, egy komponensbe tömörül az összes szervezethez való tartozás.

Társadalmi felelősségvállalás

Vállalati társadalmi felelősségvállalás-CSR

Mint arról már szó volt a társadalmi egyenlőtlenség egyre szembe tűnőbb jeleivel találkozunk, és így a civil jótékonyosság egyre nélkülözhetetlenebb az élet mind több területén. Azonban amennyiben a társadalmi felelősségvállalást használjuk a tudományos kereséseink kulcsszavának, abban az esetben a vállalati vonatkozásával találkozhatunk leggyakrabban; azonban számos más területen is találkozhatunk vele, nem csak a vállalatok társadalmi felelősségvállalásában. Viszont ettől függetlenül a társadalmi felelősségvállalás történetének kezdetei a vállalati szektorban gyökereznek.

Az Európai Bizottság korábbi definíciója úgy fogalmaz, hogy: „*A vállalati társadalmi felelősségvállalás alatt azt az üzleti koncepciót értjük, melynek értelmében a vállalatok – önkéntes alapon – társadalmi és környezetvédelmi szempontokat érvényesítenek üzleti tevékenységük során és partnereikkel fenntartott kapcsolataikban.*”²³ 2011-ben új intézkedés csomagot terjesztettek elő a CSR előremozdítására, számítva azzal a korábbi, elfogult megközelítéssel, amely azt sugallta, hogy a vállalatok társadalmi felelősségvállalása tisztán önkéntes jellegű, valamit mentes az állami és jogi beavatkozásoktól. Az új definíció mellett, hogy kiemeli a felelős menedzsment fontosságát is,²⁴ mellőzi az önkéntes szót, úgy fogalmaz helyette, hogy *"a vállalatok felelőssége a társadalomra gyakorolt hatásaikért."* Kiemeli továbbá a felelős menedzsment fontosságát is.²⁵

Az CSR-t érintő szakirodalmak egészen az 1950-es évekig visszavezethetők, de kezdetben még az üzletemberek felelősségvállalásáról beszéltek, csak a '70-es években kezdték el a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának tárgyalását. Itt már azzal is foglalkoztak, hogy hogyan lehet feltérképezni a felmerülő társadalmi igényeket, és hogy a vállalati működésbe azok minél hatékonyabb megválaszolásához milyen folyamatokat kell beépíteni. Fontos elem ezen a szinten, hogy szükségesnek tartották egymástól elkülöníteni a szervezeti szintet az egyéni szinttől; a menedzserek szerepét a vállalati felelősség értelmezésekor a vállalatról leválasztva is értelmezni kell. Wood úgy fogalmazott 1991-ben, hogy nem a szervezet az, ami meghatározza a vállalat társadalmi felelősségét, hanem *„egyes emberek, akik folyamatosan döntéseket hoznak és választásokra kényszerülnek, amelyek némelyike nagy, némelyike kicsi horderejű, van, ami elhanyagolható, és van, ami pedig komoly következményekkel jár”*²⁶

Egy konkrét nemzetközi példát is említve: az IBM 2008 óta biztosít lehetőséget az alkalmazottai számára, hogy részt vegyenek az IBM Service Corps munkájában, aminek során egyszerre 10-15 ember utazhat el, hogy különböző nemzetközi civil partnerekkel együttműködve négy hetes ciklusokban, fejlődő piacokon gazdaságfejlesztési problémákat oldjanak meg. A program kezdete óta már nagyjából 3000 ember vett részt ezeknek a társadalmi és gazdasági kihívásoknak megoldásában,²⁷ mintegy 1000 projektben. 35 különböző országban dolgoztak, közel 33 millió embert juttatva előnyökhöz. Bár ezekkel a CSR tevékenységekkel egyértelműen kiszolgálják fontos társadalmi igényeket, de az is

²² A főkomponens elemzés egy olyan többváltozós statisztikai eljárás, ami az adatredukciós módszerek közé sorolható.

²³ Európai Bizottság, 2011: p.4.

²⁴ Kun, 2012.

²⁵ Európai Bizottság, 2011: p.7.

²⁶ Gérig, 2014: p.54.

²⁷ <https://www.ibm.org/initiatives/ibm-service-corps>

tagadhatatlan, hogy üzleti értékhez is jut ezáltal az IBM, hiszen mélyebb kapcsolatokat alakít ki a ezeken a fejlődő piacokon, illetve néhány kiemelkedő tehetség készségeit is fejlesztik ezek során a projektek során, felkészítve őket a jövőre, az esetleges későbbi vezetői feladataik ellátására.²⁸

A sajtó figyelmes és kritikus követéséből azt láthatjuk, hogy a nyugati országokban is szükség van a fogyasztók nyomására, mert amíg a fogyasztók és az üzleti partnerek nem kényszerítik arra a gazdasági szereplőket, hogy gazdasági hatásukat mérsékeljék és kompenzálják, addig nem lehet arra számítani, hogy maguk fogják korlátozni működésüket. Magyarországon viszont ennek megvalósításának kapcsán probléma a fogyasztók alacsony tudatossági szintje, illetve az, hogy alacsony a lakosság elkötelezettségi szintje a globális társadalmi és környezeti problémákkal szemben, inkább csak azokat a veszélyeket tartják szem előtt, amik közvetlenül veszélyeztetik helyi közösségeiket és környezetüket.²⁹ Ugyanakkor olyan szempontok is vannak, amik miatt a vállalatoknak is érdeke a CSR tevékenység, például növelhetik a versenyképességüket az által, hogy vonzóbbá válhatnak a befektetők számára és motiváltabb alkalmazottakat vonhatnak be. PR szempontból is előnyös, hisz növekedhet a céges imázs és reputáció.³⁰

Üzleti és akadémiai vizsgálatok egyaránt foglalkoztak a magyarországi vállalatokkal a felelősségvállalásuk vonatkozásában. Ilyen volt például az AON-Hewitt által végzett Legjobb Munkahely felmérések, az mtd Tanácsadó Esélyegyenlőségi kutatásai, illetve a KPMG felmérései a hazai fenntarthatósági jelentésekről. Idetartozik továbbá a CSR 24/7 kutatás és a BCSDH a fenntartható működésről szóló kutatása.³¹ A Budapesti Corvinus Egyetem Empirikus Társadalomkutató Központja és a Munkaügyi Hivatal statisztikai osztályának közös kutatásából az derült ki, hogy a leggyakoribb CSR terület a szponzoráció és adományozás a mintában szereplő vállalatoknál. Az első négy helyen a közösségek támogatása (56%), sportszponzoráció (55%), kulturális szponzoráció (53%) és a környezetvédelmi ügyek szerepeltek hazánkban.³² A válaszadók nagyrészt egyetértettek azzal kapcsolatban, hogy a társadalmi és környezetvédelmi ügyekkel még válság idején is foglalkoznia kell a vállalatoknak, illetve, hogy nem elegendő annyit tenni a közösségért, amennyit a törvényi kötelezettség előír. Azonban nem érzik úgy a szereplők, hogy a vállalatok a közjóért felelősséggel taroznának. Viszont ezt valamelyest árnyalja, hogy úgy gondolják, hogy vállalati célokat érintő vitában mindig a tulajdonos érdekét kell elsősorban figyelembe venni.³³ Ez összhangban van Ransburg Beatrix és Vágási Mária eredményével, akik azt mondják, hogy „*a vállalati szakemberek nem gondolták úgy, hogy a vállalatnak a gazdasági szerepkörből át kellene lépnie egy, az igazságosabb társadalom kialakítása érdekében tevékenykedő politikailag aktív szerepkörbe*”³⁴

A vállalatok társadalmi felelősségvállalása mellett, különböző szakmák képviselői önállóan is végezhetnek pro bono munkákat. A közösségi médiában is találkozhatunk már azzal a jelenséggel, hogy szakemberek igyekeznek rászorulóknak segíteni a saját kompetenciáik szerint. Például számos olyan video kering a facebookon is, amiben *fodrászok* állásinterjú előtt levágják hajléktalanok haját, szakállát, hogy jobb eséllyel indulhassanak, *stylistok*, esetleg teljes *szépség stábok* vállalják ingyen önbizalom hiányos, esetleg fogyatékkal élő nők külsejének átalakítását, az önértékelésük javításának elősegítése érdekében. Esetleg *férfi*

²⁸ <https://www.pyxeraglobal.org/collaboration-community-impact/>

²⁹ Feketéné Csáfor, 2006: p.3.

³⁰ Feketéné Csáfor, 2006: p.4.

³¹ Gérig, 2014: p.53.

³² Gérig, 2014: p.57-58.

³³ Gérig, 2014: p.60-61.

³⁴ Ransburg – Vágási, 2011: 4. Id: Gérig, 2014: p.61.

készítenek ingyen sorozatot kutyákról, hogy a fotókból készült naptárak bevételéből támogathassák a menhelyet. Találkozhatunk azzal is, hogy kézművesek készítenek krolipokat³⁵ koraszülött osztályoknak. Felmerül azonban itt is az a kérdés, hogy ezekben az esetekben mennyire látják az egyének a PR lehetőségét a vállalatokhoz hasonlóan a CSR tevékenységekben.

A nemzetközi tudományos szintéren már szép számmal vannak ennek a kérdésnek a megválaszolására irányuló kérdések. Koreában készítettek például kérdőíves adatfelvétel 701 nagyvárosi szépségszalomban, hogy megvizsgálhassák a szépségipari pro bono tevékenységeket befolyásoló tényezőket.³⁶

Jogklinikai oktatás

A jogklinika általánosságban véve kettős céllal bír, az egyik funkciója szociális, a másik pedig oktatási. Az előbbi esetben társadalmi probléma enyhítésére irányul, az utóbbi eset arról van szó, hogy mélyíthetik szakma specifikus ismereteiket, és olyan képességek, készségek és attitűdök sajátíthatnak el a hallgatók egy viszonylag védett szakmai közegben, amikre a későbbi pályájuk során szükségük lesz.³⁷

1992-ben készült el az USA-ban MacCrate jelentés, kritizálta az amerikai jogi oktatás felépítését, és gyakorlati, és nem elméletorientált megközelítést szorgalmazott a jogi oktatás terén. Hosszú idő óta ez volt az első nagyobb átalakítási javaslat.³⁸ A MacCrate jelentésnek számtalan reflexiója született. Az egyik közülük David Barnhizer 1995-ben megjelent tanulmánya, amiben a jogi szakma átalakulásáról és annak kihívásairól beszél. Fejtegetését egy hasonlaltal kezd, egy kutatás bemutatásával: Kanadai kutatók egy véges rendszeren belül élő patkány közösségen akarták megfigyelni a populáció növekedésének hatásait. Azt vették észre, hogy amint a kezdetben „jól” viselkedő patkányok létszáma megnő, a források viszonylag állandó szinten tartása mellett, a patkányok egyre agresszívan kezdenek viselkedni és kannibalizmus is jelentkezik közöttük. A számuk így ismét visszaesik egy olyan szintre, ami újra lehetővé teszi az agresszió csökkenését. Barnhizer azt feltételezi, hogy ehhez hasonló jelenség figyelhető meg az ügyvédszakmában, az Egyesült Államokban, mivel évről-évre több tízezrek kapják kézhez jogi diplomáikat. Szükségesnek látja az ügyvédi hivatás lelkének megmentését. Úgy fogalmazott, hogy:

„A jelenlegi állapotunk patkányidőszakként történő felfogása segíthet diagnosztizálni az ügyvédi szakma problémáit, azonosítani a jogi iskolák és a szakma jövőbeni felelősségét, és hatékonyabb megoldásokat hozhat létre, mint az eddig javasolt vagy alkalmazott átmeneti megoldások. Ez különösen fontos, mert az ügyvédek és a jogi iskolák eltévelyedtek. Félnek megoldani a legaggasztóbb problémáikat, és meghozni az értelmes reformhoz szükséges elvi intézkedéseket.”

Azonban azt is leszögezi, hogy nem megfeleltethető a helyzet teljesen a kísérletnek, a rendszer nem feltétlen teljesen zárt, nem egy üvegketrecben vannak, ahol egy felsőbb szervnek hatalma van az erőforrások fölött, és egy viszonylagos rugalmasság is jelen van a rendszerben. Így nem világos, hogy mi lesz ennek az időszaknak a vége, de lehetőség van arra, hogy újra meghatározzuk az elvárásainkat. A szerző úgy értékeli, hogy korábban az ügyvédek és a jogi iskolák átmeneti időszakban vannak és az ügyvédi szakma átalakulóban,

³⁵ Koraszülötteknek készült horgolt polip, amit ölelve nagyobb biztonságban érzik magukat. (<https://helloworld.hu/tudjatok-mi-az-a-korip-koraszulotteknek-keszult-horgolt-polip/>)

³⁶ Jin-Suk, 2018: p.403.

³⁷ Kálmán, 2019: p.70.

³⁸ American Bar Association Section of Legal Education and Admissions to the Bar, 1992.

hiszen alkalmazkodik a szolgáltatásai iránti igények változásához. A nagyszámú új ügyvéd beáramlása a piacra többek között azt is jelenti, hogy szükséges újra meghatározni, hogy mit jelent ügyvédnek lenni; ugyanis a diplomát szerzők közül sokan nem fogják tudni a szakmájukat hagyományos értelemben használni, tudásokat más munkák során fogják alkalmazni, hiszen, amit a jogi egyetemen tanultak az hasznos lehet a jogi gyakorlattól eltérő területen is. Azt feltételezi, hogy ez az átmeneti időszak le fogja nyomni a szolgáltatások árát és emelni fogja a minőséget a kialakult versenyhelyzet miatt, így a jogi szolgáltatások fogyasztói profitálhatnak a helyzetből.

Szerinte átalakításra van szükség a jogi képzésben, fontos, hogy milyen készségeket és elveket tanítanak, hogyan folyik a tanítás. Úgy látja, hogy az ügyvédek többsége nagyon sok pénzt akar keresni, de frusztrálttá váltak vagy mert egyáltalán nem tudják, vagy azért, mert csak hetven-nyolcvan órában tudják pénzügyi céljaikat teljesíteni. Emiatt pedig elveszik a szakmai büszkeség, az ügyféllel való kapcsolattartáshoz való érzék, amik szerves részei az igazi professzionalizmusnak. Az ügyvédi iskoláknak ezért hatékonyabban kell elkezdni a problémamegoldó készségek-így például a diagnózis, a konceptualizálás, a szintézis, a probléma meghatározás és a- fejlesztését, mert ezek azok a készségek, amelyek lehetővé teszik az ügyvédek hatékony működését.

Az egyik fő, jelen dolgozat szempontjából releváns feladatot abban látja, hogy a jogi karok az orvosi oktató-klinikákhoz hasonlatos intézményeket hozzanak létre, ahol a hallgatók fontos készségeket sajátíthatnak el az ott végzett munkájuk során. Ilyen formán gyakorlat közben sokkal hatékonyabban sajátíthatják el az ügyvédi észjárást, mintha a vizsga tételeit tanulják szolgai módon. Elképzelése szerint ezek a jogi oktatóklinikák állandó szervezetként működve rendelkezhetnének teljes és részmunkaidős jogász alkalmazottakkal és joghallgatókkal, illetve vállalhatnának fizetős és pro bono alapú megbízásokat is. Így azt is biztosítani tudnák, hogy kevesebb ember szenvedjen igazságtalanságot jogos követelésekkel, gazdasági megfontolásból. Nem látja azonban szükségesnek, hogy ezek a jogi szolgáltatások azonos szinten működjenek akár a piaci jogi szolgáltatásokkal, akár az állami, szegényekre vonatkozó védőhivatali szolgáltatásokkal; sokszínűbb jogi gyakorlatot választhatnának, jogi segítséget nyújthatnának akár kisebb politikai alosztályokkal, vagy új üzleti vállalkozásokkal.³⁹

A jogklinikák, mint módszertani gyakorlat azonban nem egy új keletű jelenség, már Alexander I. Lyublinsky is kifejtette 1901- ben megjelent cikkében, hogy a jogi egyetemeknek az orvosi képzés modelljére kellene épülnie, vagyis a hallgatóknak már az egyetemi évek alatt indokolt lenne szakmai gyakorlatot szerezniük, mégpedig úgy, hogy közben egy professzor vagy gyakorló jogász felügyeli a diákok munkáját az egyetem jogkliniká programjában.⁴⁰

Magyarországon a leghosszabban és a legrégebb óta működő jogklinikák Szegeden működik, az Alkotmányjogi tanszék gondozásában. Félévenként, átlagosan 10-15 hallgató vesz részt a jogklinikai munkában, 6-8 tanár felügyelete mellett. A klinikai munka a kari tanács jóváhagyásával működik, kreditbeszámítással.⁴¹

Jogsegélyszervezetek

A kérdéshez hozzá tartoznak még az olyan jogsegélyszervezetek is, akik ingyenes jogi segítséget nyújtanak. Ilyen például sok más mellett Magyarországon a Társaság a Szabadságjogokért, a Helsinki Bizottság, a Híntalovon Alapítvány. A jelenlegi COVID-19 vírus által okozott egészségügyi vészhelyzetben például a Somogy Megyei Ügyvédi Kamara

³⁹ Barnhizer, 1995: p.45-59.

⁴⁰ Kálmán, 2018: p.41.

⁴¹ Tóth, 2017: p.151.

honlapján található egy listát azokról az ügyvédekről, akik olyanoknak segítenek, akik a pandémia miatt szorulnak jogi segítségre.

Ügyvéd Pro Bono külföldön

Országoként változik, hogy a pro bono tevékenységet milyen szabályozások érintik. Dél-Koreában például, a demokráciára való átállás és a jogi oktatási rendszer 2009-es reformja óta a pro bono kultúra is átalakult. Minden ügyvédnek jogszabályi előírás évente legalább 30 óra pro bono munkát végeznie a rászoruló lakosság felé, amennyiben valamilyen jól alátámasztott okból kifolyólag erre nincs lehetősége, a nem ledolgozott órák után fizetési kötelezettsége keletkezik.⁴²

Ügyvéd Pro Bono Magyarországon

Az ügyvédek jogi segítségnyújtását szabályozza a 2003. évi LXXX. törvény a jogi segítségnyújtásról. Az ügyvédek önkéntes jogviszony keretében is folytathatnak ügyvédi tevékenységet a 2017. évi LXXVIII. törvény 57. § (4) szerint: *„Az ügyvéd ügyvédi tevékenységet a közérdekű önkéntes tevékenységről szóló törvény szerinti önkéntes jogviszony keretei között is folytathat. E törvénynek az ügyvédi megbízásra vonatkozó rendelkezéseit - az ügyvédi munkadíjra vonatkozó rendelkezések kivételével - az ügyvéd e bekezdés szerinti önkéntes jogviszonyára, megbízóra vonatkozó rendelkezéseit arra a fogadó szervezetre is alkalmazni kell, akivel az ügyvéd az e bekezdés szerinti közérdekű önkéntes jogviszonyt létesített.”*⁴³

Magyarországi vonatkozásban azonban direkt módon az ügyvédek pro bono tevékenységeire irányuló előzetes tudományos kutatások még nincsenek, ebből adódik kutatásom egyik legfőbb relevanciája is. Így én a kutatásom későbbi szakaszában az ügyvédek jótékonyági tevékenységével kapcsolatban a motivációs struktúráját fogom vizsgálni, aminek alapját, kiinduló pontját Utasi Ágnes 2015-ös kutatásának eredményei adják, amik az *Ügyvédek a gyorsuló időben* címen jelent meg. Interjú adatfelvétellel kiegészített online kitöltős adatfelvételt végzett a magyarországi ügyvédek körében.

A könyvben Császár Balázs foglalkozott érintőlegesen a pro bono kérdéssel, ő arra jutott, hogy egyaránt megtalálható a motivációk között az informális kapcsolatokban működő szolidaritás és reciprocitás, illetve társadalmi cél szolgálata is.⁴⁴

Az említett kötet elemzéséhez én is készítettem interjút, a beszélgetés során pedig az interjúalanyom gondolatai keltették fel érdeklődésemet a pro bono ügyek iránt, így az ő válaszaiból kiindulva kezdtem el a vizsgálódást Utasi Ágnes adatbázisán. Úgy nyilatkozott, hogy gyakran vállal ügyet fizetség nélkül, bizonyos feltételek mellett. Az 1079 fős mintából (ahogy az a második táblázatban látható) 1048-an, vagyis meglehetősen sokan vállaltak ilyen tevékenységet. Ugyanakkor magas azok aránya is (871-fő) akik nem tagjai semmilyen jótékonyági szervezetnek, mindössze 176 főnek van ilyen tagsága. Valamivel kedvezőbb az arány (301 fővel szembe 871-en) azok körében, akik nem vállalnak mecenatúrát, szponzori tevékenységet.

2. táblázat: Előfordult-e, hogy ellenszolgáltatás nélkül vállalt ügyet? (Ügyvédek, 2015, saját szerkesztés)

⁴² Latham&Witkins: Pro Bono Practices and Opportunities in South Korea

⁴³ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1700078.tv>

⁴⁴ Császár, 2015: p.170.

	Elemiszám	Érvényes százalék	Kumulált százalék
nem	20	1,9%	1,9%
igen, egyszer	28	2,6%	4,5%
többször	729	68,3%	72,8%
rendszeresen	291	27,2%	100%
Összesen	1068	100%	

Ahogy az a 2. táblázatból is látható, az ügyvédek 2015-ös mintájában tehát a túlnyomó többség önzetlenül is ellát feladatot. Kérdéses, hogy milyen háttérváltozók befolyásolják az ilyen szerepvállalást, és milyen tényezőtől teszik leginkább függővé azt. A kérdezett életkorával, nemével, vallásosságával, civilszervezeti tagságával, és az szülei etnikai csoportba való tartozásával⁴⁵ vettem össze a fenti táblázat kérdését. 5%-os döntési szint mellett sem a nemek (szig.: 0,621), sem a vallásosság (szig.: 0,741) tekintetében nem volt szignifikáns különbség a válaszadók pro bono ügy vállalása között. 70.8%-uk nem tagja egy civil, társadalmi szervezetnek sem, de nincs szignifikáns különbség e mentén sem közöttük (szig.: 0,06). Egyedül az életkori csoportok között (3. táblázat) volt kimutatható különbség (szig: 0,00).

3. táblázat: Korcsoportok * Előfordult-e, hogy ellenszolgáltatás nélkül vállalt ügyet?
Crosstabulation (Ügyvédek, 2015, saját szerkesztés)

	Előfordult-e, hogy ellenszolgáltatás nélkül vállalt ügyet?				Összesen
	nem	igen, egyszer	többször	rendszeresen	
<36 éves	3,8%	7,7%	67,3%	21,2%	100%
36-44 éves	1,2%	2,8%	67,3%	28,7%	100%
45-55 éves	0,4%	1,3%	68,2%	30,1%	100%
56-65 éves	2%	0,8%	71%	26,2%	100%
65< éves	6%	1,2%	66,3%	26,5%	100%

Annak ellenére, hogy 70,8%-uk nem tagja civil szervezetnek, 58,9%-uk válaszolta azt, ahogy az a 4. táblázatból látszik, hogy támogat munkájával valamilyen formában alapítványt, vagy civil szervezetet.

4. táblázat: Képvisel-e, támogat-e ügyvédi munkájával valamilyen formában alapítványt, civil szervezetet? (Ügyvédek, 2015, saját szerkesztés)

	Elemiszám	Százalék	Érvényes százalék	Kumulált százalék
igen	621	57,7%	58,9%	58,9%
nem	433	40,2%	41,1%	100%
Összesen	1054	98%	100%	

Interjú alanyom abban az esetben vállalna fizetség nélkül ügyet, mikor az alany rászoruló, és nem tudná kifizetni a szolgáltatás árát. A 2015-ös felvétel adataiból is látszik, hogy a minta

⁴⁵ [apai: szerb (0,00), ukrán (0,036), német (0,293), szlovák (0,3) zsidó (0,325), román (0,9) horvát (0,141); anyai ágon csak a szerb (0,023)] – Két esetben van ugyan szignifikáns különbség, de az elemszám nagyon alacsony, így kétséges a validitása.

elemeinek jelentős hányada (14,5%-a) szintén ilyen esetekben vállal pro bono alapon ügyet.⁴⁶ Ezen kívül hasonló arányuk (14,8%) ismerőseitől, barátaitól és családtagjaitól sem kér fizetséget.

5. táblázat: Milyen jellegű ügyet vállalna a jövőben ellenszolgáltatás nélkül?
(Ügyvédek, 2015, saját szerkesztés)

	Elemszám	Érvényes százalék	Kumulált százalék
alapítványoknak, civilszervezeteknek, nonprofit szervezetek	85	7,9	7,9
állammal szembeni	11	1	8,8
büntetőjog	27	2,5	11,4
családjog	51	4,7	16,1
egyéb	68	6,3	22,4
emberjog	7	0,7	23,1
ismerősök, barátok, családtagok	159	14,8	37,9
munkajog	22	2	40,0
nem vállalna ilyen ügyet	254	23,6	63,5
NV	113	10,5	74,0
polgárjog	16	1,5	75,5
pro bono	12	1,1	76,6
rászoruló	156	14,5	91,1
szubjektív okok	96	8,9	100
Összesen	1076	100	

A rászoruló kategóriába tartozók nagytöbbsége anyagi források hiányával él, ezért tekinthető rászorultnak, de vannak, akik fogyatékkal élők rászorultságát emelték ki. Voltak, akik bizonyos ügyek természete miatt kifejezetten büntető ügyeket vállalnának ellenszolgáltatás nélkül. Így például nők bántalmazása esetében, vagy orvosokat érintő büntető eljárásoknál. Velük szemben voltak olyanok is, akik bármilyen természetű ügyet vállalnának, kivéve büntető eljárást.

Láthatjuk, mint azt a korábbiakban már említésre került, hogy a válaszadók jelentős hányada tekinti az ismerősöknek, barátoknak, családtagoknak való segítségnyújtást Pro Bono tevékenységnek, ennek az oka a feltételezésem szerint a közösségtudat lehet. Közösség kritériuma Webernél a hasonlóság (közös cél, érték, tradíció, emóció), Durkheimnél pedig a szolidaritás (a körön belül).

A rászoruló kategóriába tartozók nagytöbbsége anyagi források hiányával él, ezért tekinthető rászorultnak, de vannak, akik fogyatékkal élők rászorultságát emelték ki. Voltak, akik

⁴⁶ Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezeket a kategóriákat én hoztam létre, a kérdőívben ez egy nyitott kérdésként szerepelt. A válaszok között voltak olyanok, akik több csoportba is tartozhattak volna, mert több helyre beíllt választ is beírtak a rendelkezésükre álló mezőbe, azonban a kódolás során mindig azt tartottam meg, amit első helyen szerepeltettek. Így például a legtöbb kategória rejt magában olyanokat, akik azoknak is vállalnának ügyet, akik nem tudnak érte fizetni.

bizonyos ügyek természete miatt kifejezetten büntető ügyeket vállalnának pro bono alapon. Így például nők bántalmazása esetében, vagy orvosokat érintő büntető eljárásoknál. Velük szemben voltak olyanok is, akik bármilyen természetű ügyet vállalnának, kivéve büntető eljárást.

Az egyéb kategóriában olyan ügytípusok találhatóak, amelyekből csak néhány eset volt a mintában, például Eu-s jog. Akadt néhány válaszadó, aki a szakmai kihívást jelentő ügyeket emelte ki. A legnagyobb elemszámot itt azok teszik ki, akik készségesen bármilyen ügyet vállalnak, vagy bármilyen ügygel kapcsolatban hajlandók fizetség nélküli tanácsadásra. Néhányan kifejezetten az állammal szembeni ügyek tekintetében állnának pro bono alapon egy bajbajutott mellé. Figyelemre méltó, hogy a válaszadóknak nagyjából negyede nem vállalna ilyen ügyet, (illetve, hogy nagy arányuk (113-an) nem válaszolt a kérdésre), viszont az első táblázat adatai szerint csak 28 ember volt a mintában, akik korábban még nem foglalkozott pro bono ügygel, vagy nem kívántak válaszolni.⁴⁷

Zárszó

Végezetül elmondható, hogy az ügyvédhivatás képviselői számos módon aktívan munkálkodnak a közjóért, mind egyéni, mind szervezeti keretek között. Bízható előrelépés, hogy az országban egyre több helyen működik jogklinikai munka egyetemeken gondozásában és pro bono tevékenységek elvégzéséhez már rendezvények is kapcsolódnak. Azonban számos kérdés is felmerül. Például: Ha a vállalati CSR és a sokféle szakmához kapcsolódó pro bono tevékenységek motivációit figyeljük, láthatjuk, hogy az esetek többségében kevert motivációkról van szó, nem pusztán a társadalmi jóért cselekszenek a szereplők, a közjóért végzett munkájukkal lényegében PR tevékenységet is folytatnak. Így jogos a kérdés, hogy az ügyvédeknel ez mennyire játszik közre? Felmerült annak a ténye is, hogy a közjóért végzett tevékenység jogszabályi kötelezettség, és már annak az önkéntes jellege a CSR definíciójában sem szerepel. Mennyiben tekinthető pro bononak így például egy jogklinikai tevékenység? Bár önkéntes alapon végeznek a hallgatók, és ingyen, de nem ellenszolgáltatás nélkül, hisz a félév végén kreditelismerést kapnak érte. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása azonban későbbi tanulmányok feladata lesz.

⁴⁷ Itt fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezeket a kategóriákat én hoztam létre, a kérdőívben ez egy nyitott kérdésként szerepelt. A válaszok között voltak olyanok, akik több csoportba is tartozhattak volna, mert több helyre beillő választ is beírtak a rendelkezésükre álló mezőbe, azonban a kódolás során mindig azt tartottam meg, amit első helyen szerepeltettek. Így például a legtöbb kategória rejt magában olyanokat, akik azoknak is vállalnának ügyet, akik nem tudnak érte fizetni.

Irodalomjegyzék

1. Bocz János: A nonprofit szektor magyarországi működését befolyásoló tényezők Statisztikai Szemle 2010/4: 353-370 (online:http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2010/2010_04/2010_04_001.pdf) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
2. Császár Balázs: Az ügyvédi hivatás és a jogi munkamegosztás átalakuló fejltételei. In: Ügyvédek a gyorsuló időben. Szerk.: Utasi Ágnes. Belvedere, Szeged, 2015: 153-187.
3. Czike Klára, Bartal Anna Mária: Nonprofit szervezetek és önkéntesek – új szervezeti típusok és az önkéntes tevékenységet végzők motivációi és vezetési típusok az önkéntes foglalkoztatásban. Acta Civitas, 2005.
4. David Barnhizer: Of Rat Time and Terminators. In: Journal of Legal Education Vol. 45, No. 1. March 1995: 49-59. Published by: Association of American Law Schools (online: https://www.jstor.org/stable/42893370?seq=4#metadata_info_tab_contents) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
5. Feketéné Csáfor Hajnalka: Hungarian Distinctiveness of CSR in Comparison with the EU Practices. (online: <http://feemdeveloper.net/attach/CSR2006-013.pdf>) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
6. Fényes Hajnalka: Az önkéntes tevékenység definíciói, nemzetközi trendjei, valamint egyéni és csoportszintű meghatározó tényezői, Szociológiai Szemle, 2011/2 153-162.
7. Fényes Hajnalka, Kiss Gabriella: az önkéntesség szociológiája. Bp., Kék 2011/I. szám. 35-47. (online: http://epa.oszk.hu/02900/02936/00006/pdf/EPA02936_kultura_es_kozosseg_2011_01_035-048.pdf) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
8. Géring Zsuzsanna Profit és/vagy közösségi szerepvállalás?-Vállalati társadalmi felelősségvállalás vezetői szemmel. Vezetéstudomány / Budapest Management Review. dec2014, Vol. 45 Issue 12, p53-66.
9. Gócza Ágnes: Fónai Mihály »Joghallgatók - honnan jönnek és hová tartanak?« című könyvéről. Miskolci Jogi Szemle 11. évfolyam (2016) 1. szám.
10. Kálmán Renáta: Lengyel-magyar két jó barát, avagy a jogklinika programok összehasonlító elemzése. In: Jog és Kultúra, (szerk: Fejes Zsuzsanna), Szeged, 2018.
11. Kálmán Renáta: A jogklinika, mint alternatív oktatási módszertan?! MISKOLCI JOGI SZEMLE 14. évfolyam (2019) 1. szám 2. kötet.
12. KSH, Statisztikai tükör. A nonprofit szektor legfontosabb jellemzői 2019-ben- Megjelenés: 2021.02.31. (online: https://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=1061489&p_lang=HU) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
13. Kun Attila: Új irányvonalak az uniós CSR stratégiában. Lex-HR-Munkajog, Complex Kiadó, Budapest 2012. decemberi sz.
14. Latham&Witkins: Pro Bono Practices and Opportunities in South Korea (online: <https://www.lw.com/admin/Upload/Documents/Global%20Pro%20Bono%20Survey/pro-bono-in-south-korea.pdf>) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
15. Legal Education and Professional Development -An Educational Continuum Report of The Task Force on Law Schools and the Profession: Narrowing the Gap. American Bar Association Section of Legal Education and Admissions to the Bar, 1992. (online: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/28961.pdf>) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
16. Tóth Judit: Legal Clinic as a Promising Alternative Instrument in Hungary. In: Jogelméleti Szemle, 2017/4.
17. Utasi Ágnes: Ügyvédek a gyorsuló időben. Szeged, Belvedere, 2015.

18. Dobossy, Virágh, Vukovich, Domonkos, Mahler, 2006
19. Philip H. Mirvisa, Stephen T. Hurley, Amanda MacArthur: Transforming executives into corporate diplomat. In *Organizational Dynamics*, 2014, 43: 235—245.
20. Jin-Suk Yoon: A Study on the ProBono Activation Plan for Sustainable Beauty. *Journal of the Korea Convergence Society* Vol. 9. No. 11, pp. 403-415, 2018.
21. A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, a Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának – A vállalati társadalmi felelősségvállalásra vonatkozó megújult uniós stratégia (2011-2014)
22. 2017. évi LXXVIII törvény az ügyvédi tevékenységről.
23. IBM Service Corps (<https://www.ibm.org/initiatives/ibm-service-corps>) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
24. IBM Corporate Service Corps Drives Impact Through Partnership (<https://www.pyxeraglobal.org/collaboration-community-impact/>) (Letöltés ideje: 2021. május 18.)
25. Tudjátok mi az a KORIP? Koraszülötteknek készült horgolt polip! (<https://hellobaby.hu/tudjatok-mi-az-a-korip-koraszulotteknek-keszult-horgolt-polip/>) (Letöltés ideje: 2021. május 18.).